

MICHAŁ SZOTT

*Uniwersytet im. Adama Mickiewicza  
w Poznaniu*

## NAUCZYCIEL W KONTEKŚCIE PRZEMIAN W SYSTEMIE KSZTAŁCENIA: STAN OBECNY I OCZEKIWANE KIERUNKI ZMIAN

ABSTRACT. Szott Michał, *Nauczyciel w kontekście przemian w systemie kształcenia: stan obecny i oczekiwane kierunki zmian* [Teacher in the Context of Transformations in the Education System: Current State and Expected Directions of Change]. Studia Edukacyjne nr 44, 2017, Poznań 2017, pp. 399-415. Adam Mickiewicz University Press. ISSN 1233-6688. DOI: 10.14746/se.2017.44.25

Contemporary pedeutology constantly strives to determine the direction of the necessary changes in the educational system as regards the proper preparation of teachers to work in this profession. This is a department of pedagogy dealing with issues related to the teacher teacher. The most important research subjects in the field of pedeutologists' interests are the personality of the teacher, the selection of suitable candidates for the job as a teacher, the training and improvement of the teaching staff. Previously, these problems were mainly dealt with in pedagogical, psychological and sociological approaches.

Literature of the subject presents the personality of the student and the teacher as the essential components of the educational process. Newly published works on pedagogical themes, highlighting the increasing importance of teaching function in the education system, are emerging. Its role seems to be of particular importance when working with a child with special educational needs.

From a historical point of view, the teacher's function has changed a lot over the course of evolution. This indicates that with the passage of time waiting for teachers gradually increased. Contemporary educators are a very broad professional group, having their own way of preparing for the profession, and its interests are watched out by trade unions. The demands placed on the teacher today are very high, since he is mainly expected to shape the pupil's personality (the process of education), not just the transfer of knowledge (the teaching process). Increasingly, the role of the school, which aims to be both an educator and an educator, imposes new tasks and responsibilities on the teacher. This makes us more and more often meet in pedagogy with the term „teacher-educator”, which refers to both aforementioned functions. We can also include other teacher functions such as tutor, leader, animator, organizer, didactic-educational process researcher, expert, therapist.

It can be observed that a new structure of the personality of the educator is slowly emerging. This is due in part to the nature of man, his subjectivity in relation to the environment in which he lives. It is a unit that is constantly being created and created. Similarly, the profession of the teacher requires him to constantly adapt to changes in the education system and modern education. He should represent the personality in this matter effectively, and his morals and personal culture should contribute to the success of working with his charges. Such a structure of teacher personality consists of elements such

as: worldview, interests, motives, temperament, abilities, intelligence, appropriate character, striving for self-improvement (self-mastery), self-conscience.

**Key words:** teacher, education, pedeutology, changes, competence

## Wprowadzenie

Współczesna pedeutologia nieustannie dąży do wyznaczania kierunków koniecznych zmian w systemie oświatowym w zakresie właściwego przygotowania nauczycieli do pracy w tym zawodzie. Jest to dział pedagogiki zajmujący się problematyką związaną z osobą nauczyciela-wychowawcy. Do najważniejszych zagadnień badawczych będących w kręgu zainteresowań pedeutologów zalicza się: osobowość nauczyciela, dobór odpowiednich kandydatów do pracy w zawodzie nauczyciela, kształcenie i doskonalenie kadry nauczycielskiej. Wcześniej problemami tymi zajmowano się głównie w ujęciu pedagogicznym, psychologicznym i socjologicznym<sup>1</sup>.

Literatura przedmiotu przedstawia osobowość ucznia i nauczyciela jako zasadnicze składowe procesu wychowawczego. Ukazujące się wciąż nowe dzieła o tematyce pedeutologicznej podkreślają coraz większe znaczenie funkcji nauczyciela w systemie edukacji. Jego rola wydaje się nabierać szczególnego znaczenia w przypadku pracy z dzieckiem o specjalnych potrzebach edukacyjnych.

Z punktu widzenia historycznego funkcja nauczycielska wielokrotnie się zmieniała na drodze ewolucji. Wskazuje to na fakt, że z upływem czasu oczekiwania wobec nauczycieli ulegały stopniowemu zwiększaniu. Współcześni pedagodzy stanowią bardzo szeroką grupę zawodową o własnych sposobach przygotowywania do zawodu, a jej interesy są pilnowane przez związki zawodowe. Wymagania stawiane obecnie nauczycielowi są bardzo wysokie, ponieważ oczekuje się od niego głównie kształtowania osobowości wychowanka (proces wychowania), a nie tylko przekazywania wiedzy (proces nauczania). Powiększająca swój zakres rola szkoły, zmierzająca do bycia instytucją zarówno kształcącą, jak i wychowującą, nakłada na nauczyciela nowe zadania i obowiązki. Sprawia to, że coraz częściej spotykamy się w pedagogice z terminem „nauczyciel-wychowawca”, który odnosi się do obu wyżej wymienionych funkcji. Możemy do nich dodać także inne funkcje nauczyciela, na przykład: opiekuna, przywódcy, animatora, organizatora, badacza procesów dydaktyczno-wychowawczych, eksperta, terapeutę<sup>2</sup>. Profesor Stanisław Dylak upatruje ponadto w osobie nauczyciela nawet rolę architekta, który do-

<sup>1</sup> Z. Kosyrz, *Osobowość wychowawcy*, Warszawa 2005, s. 17.

<sup>2</sup> Tamże, s. 30.

bierając odpowiednie formy i środki, podejmując różne działania projektowe, jest odpowiedzialny za budowanie i konstruowanie wiedzy uczniów, a także rozwijanie ich zdolności. W tym wypadku termin „architektura” stanowi zatem coś więcej niż metafora<sup>3</sup>.

Można zaobserwować, że powoli wyodrębnia się też nowa struktura osobowości wychowawcy. Wynika to poniekąd z natury człowieka, jego podmiotowości w stosunkach ze środowiskiem, w którym żyje. Jest on jednostką ciągle kreowaną i kreującą się. Podobnie zawód nauczyciela, wymaga od niego nieustannego dostosowywania się do zmian w systemie oświaty i współczesnym szkolnictwie. Powinien on reprezentować w tej kwestii osobowość efektywną, a jego moralność i kultura osobista winny przyczyniać się do osiągania sukcesów w pracy z podopiecznymi. Na taką strukturę osobowości nauczyciela składają się takie elementy, jak: światopogląd, zainteresowania, motywy, temperament, zdolności, inteligencja, odpowiedni charakter, dążenie do samodoskonalenia (samowychowanie), własne sumienie<sup>4</sup>.

### **Nauczyciel a jego tożsamość**

Indywidualną cechą każdego wychowawcy – podobnie jak każdego człowieka – jest jego tożsamość. Wiąże się ona z pojęciem odrębności. Aby mówić o sukcesywnym procesie doskonalenia zawodowego nauczyciela, najpierw należy dokładnie poznać jego tożsamość. Tożsamość ta stanowi strukturę wieloaspektową, ponieważ opiera się ona na dwóch kontekstach: biopsychicznym i społecznym. Pierwszy składa się z właściwości mających pozwolić na wyodrębnienie tego, co z fizycznego i psychicznego punktu widzenia należy do jednostkowego „ja” (np. poczucie granic własnego ciała i zdolność odróżniania poglądów własnych od stanowisk innych członków społeczeństwa). Z kolei, na kontekst społeczny składają się układy interpersonalne, przynależność do danej grupy społecznej czy różnych organizacji i instytucji społecznych. W jego zakresie mieszczą się przede wszystkim różne procesy wpływu społecznego przyczyniające się do określonych zmian w tożsamości.

Jeżeli mówimy o tożsamości w zawodzie nauczyciela, szczególną rolę w tym aspekcie – zdaniem Zdzisława Kosyrza – odgrywa refleksyjność. Nie bez znaczenia jest też zjawisko samotności, postrzegane jako egzystencjalny problem tożsamości. Istnieją różne rodzaje samotności: metafizyczna, ontologiczna, psychiczna (emocjonalna). Aktualność problematyki tożsamości do-

---

<sup>3</sup> S. Dylak, *Architektura wiedzy w szkole*, Warszawa 2013, s. 167-170.

<sup>4</sup> Z. Kosyrz, *Osobowość wychowawcy*, s. 32 i n.

tyczy poszukiwania odpowiedzi na zasadnicze pytania egzystencjalne związane z ludzkim bytem<sup>5</sup>.

O istocie nauczycielskiej tożsamości pisze też Henryka Kwiatkowska. Ta tożsamość jest o tyle ważna z humanistycznego punktu widzenia, że wiąże się z faktem, iż każda jednostka ludzka usytuowana jest w jakiejś społeczności stanowiącej swoisty system oparty na wzajemnych relacjach człowieka z innymi ludźmi w danym środowisku. Nie inaczej sprawa wygląda w przypadku nauczyciela. Jego również obejmuje nić relacji z poszczególnymi elementami środowiska, w którym na co dzień funkcjonuje. W tym wypadku tymi składowymi są między innymi: szkoła, inni nauczyciele, uczniowie, rodzice itp.

Inaczej mówiąc, treść tożsamości i jej rozumienie to kluczowy warunek odnajdywania się człowieka w świecie i sensownego zaznaczania w nim swojego miejsca. Ma to szczególne znaczenie w przypadku nauczyciela, ponieważ to właśnie on wpływa w dużym stopniu na wrażliwą i chłonną psychikę swojego młodego podopiecznego i ma kontakt z wieloma wychowankami w toku swojej kariery zawodowej. Pozwala to na kreowanie własnego rozumienia i odczuwania świata, a przede wszystkim własnego systemu wartości w szkolnej rzeczywistości. Na wszystko to wpływ ma właśnie tożsamość nauczyciela i świadomość jej posiadania. W związku z tym badanie identyfikacji nauczycielskich odgrywa istotną rolę z perspektywy rozeznania zawodowego funkcjonowania nauczycieli. Wyróżnienia społecznych identyfikacji nauczycieli można dokonać poprzez rozeznanie: oczekiwań środowiska względem zawodu nauczyciela, wzajemnego stosunku nauczycieli względem siebie i wygłaszanych opinii, czynników spajających całą grupę zawodową<sup>6</sup>.

### **Oczekiwania wobec nauczyciela w kontekście przemian społecznych**

Jak wykazują badania, najważniejsze oczekiwania edukacyjne ze strony społeczeństwa wobec nauczycieli to: duży zakres wiedzy przedmiotowej i umiejętność jej przekazywania, sprawowanie opieki nad dzieckiem, wysokie walory etyczne i osobiste, pełne poświęcenie dla wykonywanego zawodu, umiejętności wychowawcze, nauczanie samodzielnego zdobywania wiedzy. Jeżeli chodzi o wzajemne sądy nauczycieli względem siebie i najczęstsze skrajności dotyczące profesji nauczycielskiej, przedstawiają się one następująco:

<sup>5</sup> Tamże, s. 56 i n.

<sup>6</sup> H. Kwiatkowska, *Kim jest polski nauczyciel po przemianach formacyjnych?* [w:] *Pedagogiczno-psychologiczne kształcenie nauczycieli*, red. E. Sałata, Radom – Warszawa 2005, s. 9-11.

wiedza, wychowanie, doradca (brak pieniędzy, przyjaciel), dydaktyk (odpowiedzialność, uczeń, szkoła).

Nieco inny schemat identyfikacji mamy w przypadku wyrażania opinii przez nauczycieli na temat własnej osoby. W tym wypadku poszczególne aspekty występują w takiej oto kolejności: przyjaciel, empatia, dobry kontakt z uczniem (opiekun), wiedza (wychowanie, życzliwość, sprawiedliwość). Z kolei najczęściej wymieniane czynniki integrujące całą grupę zawodową to: doznania traumatyczne (niskie płace, niekorzystna opinia na temat nauczycieli, poczucie wyobcowania), wymagania pracy (ciągłe doskonalenie zawodowe, coraz większe oczekiwania wobec nauczycieli, presja awansu), zamykanie do pracy z dziećmi (otwarty stosunek do ucznia, nastawienie na sukces dziecka), wspólne cele, poczucie misji pełnionej w społeczeństwie (zrozumienie trudów własnej pracy, praca na rzecz innych, świadomość rangi świadczonego zawodu), rekreacja (wspólne rozmowy i spotkania), solidarność zawodowa<sup>7</sup>.

Przemiany społeczne – w tym przeobrażenia w oświacie – wymuszają poszukiwanie nowych koncepcji i modeli kształcenia nauczycieli. Stanowią więc zespół wyznaczników refleksji o współczesnej edukacji nauczycielskiej. Dokonujące się od czasu transformacji ustrojowej zmiany społeczno-gospodarcze, doprowadziły do powstania nowego ładu społecznego opartego na społeczeństwie demokratycznym (obywatelskim). To zaś przyczyniło się do gwałtownej reorientacji na płaszczyźnie edukacji. W czasach obecnych inaczej postrzega się miejsce i funkcje oświaty w życiu społecznym. Nie jest już to bowiem struktura silnie podlegająca państwu, lecz stanowi obszar aktywności umożliwiający swobodny rozwój osobowości osób biorących udział w procesie edukacji. Pełni ona funkcje adaptacyjne, przygotowujące do zastanej rzeczywistości, humanistyczne, emancypacyjne i kreatywno-krytyczne (utrzymywanie ciągłości kulturowej, kreowanie lepszej rzeczywistości, umożliwienie autokreacji i samorozwoju).

Najważniejszym celem edukacji staje się rozwój osobowości i kształtowanie postaw. Zmiany widoczne stają się także w treści kształcenia i wychowania; nastąpiła większa liberalizacja jeśli chodzi o organizację procesu dydaktycznego w dziedzinie metod, form i środków nauczania oraz wychowania. Najważniejszy jednak wydaje się nowy – oparty na demokratycznym modelu życia społecznego – model relacji między nauczycielem a uczniami, uwzględniający w toku procesu oświatowego równoprawność wszystkich jego uczestników. Nastąpiła też większa demokratyzacja w sposobach administrowania i zarządzania oświatą<sup>8</sup>.

<sup>7</sup> Tamże, s. 12 i n.

<sup>8</sup> T. Lewowicki, *Przemiany oświaty a poszukiwania nowych koncepcji i modeli edukacji nauczycielskiej*, [w:] *Alternatywne modele kształcenia nauczycieli*, red. M. Ochmański, Lublin 1995, s. 11 i n.

## Koncepcje zmian w rozwoju edukacji nauczycielskiej

W obszarze pedeutologii można znaleźć różne przykłady określania generalnych koncepcji edukacji nauczycielskiej. Najczęściej używane są dwie typologie owych koncepcji. Pierwsza kładzie nacisk na szczególne cechy edukacji technologicznej, humanistycznej i funkcjonalnej. Druga zaś koncentruje się na ogólnokształcącym, kompetencyjnym, personalistycznym, funkcjonalnym i wielostronnym wymiarze edukacji. Określenie koncepcji współczesnej edukacji nauczycielskiej to jedno z kluczowych zadań stawianych przed współczesną pedeutologią, ponieważ to właśnie w jej kompetencjach mieści się diagnozowanie edukacji nauczycielskiej i sugerowanie nowych rozwiązań. Tym samym, wpływa ona na funkcjonowanie oświaty, jak wskazują badania empiryczne. Oprócz tego oddziaływanie edukacji powoduje różnorakie pozytywne konsekwencje dla kształtowania osobowości samych nauczycieli. Okazuje się jednak, że nie jest to wystarczająca zachęta dla administracji oświatowej oraz sporej części środowiska akademickiego, by nieco bardziej poważnie i odpowiedzialnie podchodzić do tematu kształcenia, doksztalcenia i zawodowego doskonalenia nauczycieli. Zarówno poszczególne osoby odpowiadające za reformy systemu edukacyjnego, jak i nowi kandydaci na stanowisko nauczyciela często nie mają zasadniczych kompetencji i przygotowania do pracy w tym zawodzie. Obserwuje się poważne braki jeśli chodzi o ich wiedzę specjalistyczną (pedagogiczną, psychologiczną lub socjologiczną)<sup>9</sup>.

Jednym z możliwych sposobów na polepszenie takiego stanu rzeczy jest właśnie określenie ogólnych koncepcji edukacji nauczycielskiej. Powinny one odnosić się do generalnych celów życia społecznego, uwarunkowań związanych z przemianami ładu społecznego, wiedzy pedagogicznej i psychologicznej. W tym zakresie należy ustalić zasadnicze założenia i propozycje rozwiązań modelowych, potencjalne skutki i regulacyjne mechanizmy. Tylko w ten sposób można oczekiwać zaistnienia profesjonalnych i odpowiedzialnych zmian w oświacie, w tym także zmian w obszarze edukacji nauczycielskiej. Reformy w zakresie edukacji nauczycieli mogą przebiegać na kilku płaszczyznach (obszarach)<sup>10</sup>.

Przede wszystkim, należałoby zacząć od przededefiniowania koncepcji już istniejących, na podstawie nowych realiów funkcjonujących w obecnej edukacji i zastanych warunków społecznych. Powinny być one wypełnione elementami, treściami oraz przesłankami umożliwiającymi wspieranie do-

<sup>9</sup> Tamże, s. 14-16.

<sup>10</sup> Tamże, s. 16.



konujących się zmian. Ponadto, konieczne wydaje się ustalenie kluczowych wątków oczekiwanych odmian edukacji nauczycielskiej (jak np.: koncepcje zakładające przygotowanie nauczycieli do działalności społecznej albo pracy społecznej w szczególnych warunkach środowiskowych, pracy opiekuńczo-wychowawczej, zdobywanie kompetencji komunikacyjnych, zarządzanie instytucjami oświatowymi).

Kolejnym krokiem mogłoby być formułowanie koncepcji skupiających się niekoniecznie na samym nauczycielu, ale w dużej mierze na osobie korzystającej z edukacji (dziecko, uczeń, wychowanek). Przygotowanie nauczyciela ma bowiem służyć głównie jego podopiecznemu, a konkretnie – przyczyniać się do dobrego poznania jego możliwości, wspomagania w rozwoju, odpowiedzialnego doradzania. Potrzebne są wreszcie też i koncepcje ustanawiające relacje między przygotowaniem teoretycznym a praktycznym w celu stworzenia odpowiedniego całościowego modelu rozwiązań realizacyjnych jeśli chodzi o edukację nauczycielską. Modelu zawierającego projekt uzasadnionych treści stanowiących tło dla oczekiwanych celów, propozycje organizacyjno-metodologiczne, określone warunki realizacji.

Odpowiednio duża ilość koncepcji i takich modeli realizacyjnych pozwoliłaby na większe zróżnicowanie i wzbogacenie edukacji nauczycielskiej, a także rozszerzenie jej o nowy zakres treściowy. Potrzebne jest przy tym ustalenie zakresu niezbędnych kwalifikacji i kompetencji zawodowych. Obecnie zakres ten jest bardzo słabo sprecyzowany i raczej ma charakter ogólny. Skutkiem tego do pracy w oświacie dostają się osoby o małym zasobie kwalifikacji zawodowych. Mowa tu głównie o kompetencjach ogólnopedagogicznych, metodycznych, psychologicznych, osobowościowych i społecznych. Innym koniecznym przedsięwzięciem jest wypracowanie standardów przygotowania nauczycieli, uwzględniających wymagania zawodowe obowiązujące na przykład w państwach Europy Zachodniej<sup>11</sup>.

Z powyższych rozważań wynika, że tworzenie nowych modeli edukacji nauczycielskiej – zarówno pod kątem kształcenia, jak i doksztalcania oraz doskonalenia zawodowego tej grupy zawodowej – powinno opierać się na konkretnie uzasadnionych fundamentach teoretycznych i wyraźnie naszkicowanych rozwiązaniach realizacyjnych, a także potencjalnych wynikach. Niezbędnym elementem każdego takiego modelu musi być jasno sprecyzowany standard kwalifikacji, co ogranicza ryzyko pojawienia się rozwiązań, które nie zapewniłyby oczekiwanego kanonu kwalifikacji. Poprzez opracowywanie odpowiednich standardów, pedeutologia przyczynia się do ważnego ulepszania teorii i praktyki edukacyjnej. Jest to jednak proces przebiegający stopniowo, wymagający czasu i dużego nakładu pracy.

---

<sup>11</sup> Tamże, s. 16-18.

## Rola procesów poznawczych w kreowaniu nauczycielskiego profesjonalizmu

W dobie ponowoczesnej w kształceniu nauczycieli szczególną rolę odgrywają pewne procesy poznawcze, które wyznaczają profesjonalizm nauczyciela w praktyce edukacyjnej. Rzeczywistość ponowoczesna stawia wysokie wymagania przed nauczycielem, który podczas wykonywania swojego zawodu ograniczony jest określonymi czynnikami środowiskowymi, takimi jak: specyficzny charakter sytuacji pedagogicznej, postawy partnerów interakcji i koncepcje ich ról, specyfika oraz rodzaj podejmowanych i realizowanych zadań, osobiste doświadczenia, warunki mające podłoże w instytucjonalnym charakterze szkoły<sup>12</sup>.

Jak sugeruje Leokadia Wiatrowska, w dobie zmieniających się wymogów odnośnie kompetencji nauczyciela, oprócz kwalifikacji zawodowych innymi niezbędnymi aspektami są: sprawne myślenie, inteligencja, pomysłowość i wyobraźnia, głębokie rozumienie procesów i zjawisk<sup>13</sup>. Z takiego punktu widzenia nauczyciel postrzegany jest w świetle koncepcji poznawczej człowieka, wedle której kompetencje umysłu jednostki sprawiają, że postrzega ona rzeczywistość, koduje otrzymywane informacje, uskutecznia dyskurs z innymi osobami, myśli twórczo i analitycznie<sup>14</sup>.

Pełniąc działalność dydaktyczną i wychowawczą, nauczyciel nieustannie pozostaje w interakcjach społecznych, opartych na świadomym i nieświadomym ocenianiu, wyjaśnianiu, obserwowaniu. To zaś składa się na wizerunek edukacyjnej rzeczywistości. Nauczyciel postrzega ją na podstawie własnych przekonań i doświadczeń, a także nabytej wiedzy. Umiejętność analizowania zjawisk pedagogicznych utwierdzona jest zasobem osobistych doświadczeń nauczyciela i jego indywidualnych konstruktów<sup>15</sup>.

Według pedeutologów, u nauczycieli widoczna jest skłonność do postrzegania wychowanka przez pryzmat wyników osiągniętych w nauce i jego zachowanie w środowisku szkolnym. Do tego schematu często dochodzi jeszcze tak zwany „efekt aureoli”, co sprawia, że uczeń zachowujący się niewłaściwie zaczyna być jednocześnie oceniany jako źle uczący się<sup>16</sup>.

<sup>12</sup> M. Stachowicz-Piotrowska, *Rola wybranych procesów poznawczych, wyznaczających profesjonalizm nauczyciela w praktyce edukacyjnej*, [w:] *Konteksty wychowania i edukacji a kształcenie nauczycieli w rzeczywistości ponowoczesnej*, red. J. Aksman, J. Pułka, Kraków 2012, s. 173.

<sup>13</sup> L. Wiatrowska, *Doskonalenie zawodowe nauczycieli*, [w:] *Role współczesnego nauczyciela w zmieniającej się rzeczywistości społecznej*, red. K. Ferencz, S. Walasek, Wrocław 2009, s. 88.

<sup>14</sup> J. Koziński, *Koncepcje psychologiczne człowieka*, Warszawa 1998, s. 170.

<sup>15</sup> K. Polak, *Podążając ku niewidocznemu (teorie indywidualne nauczycieli)*, [w:] *Pedagogika w pokole nauczycielskim*, red. K. Kruszewski, Warszawa 2000, s. 24.

<sup>16</sup> A. Janowski, *Zbieranie i wykorzystywanie informacji o uczniu w klasie*, [w:] *Sztuka nauczania. Czynności nauczyciela*, red. K. Kruszewski, Warszawa 1994, s. 187.



Idealny nauczyciel w obecnych realiach edukacyjnych powinien odznaczać się nie tylko profesjonalizmem czy wiedzą fachową i naukową wynikającą z jego wykształcenia, ale oczekuje się od niego również tego, że będzie te aspekty łączył z wiedzą osobistą opartą na własnych doświadczeniach, a więc właściwą każdej jednostce ludzkiej. Ta wiedza profesjonalna, zdobywana w toku studiów oraz innych form doksztalcania, jest konieczna dla realizacji praktycznych powinności nauczyciela wynikających z jego roli zawodowej. Z kolei, wiedza osobista stanowi połączenie wiedzy profesjonalnej i doświadczenia jednostkowego<sup>17</sup>. Bywa niekiedy nazywana wiedzą podmiotową o rzeczywistości i ma charakter pragmatyczny. Jej celem jest bowiem inicjowanie danego działania i utrzymywanie go aż do skutku<sup>18</sup>.

Nauczyciel uczestniczy w różnorodnych interakcjach z wychowankiem i innymi jednostkami w obszarze oświaty. Najlepszym rodzajem relacji pomiędzy nauczycielem a uczniem wydaje się relacja podmiotowa, ponieważ to właśnie ona stwarza bezpieczne warunki kształcenia. Opiera się na całkowitej akceptacji wychowanków i postrzeganiu uczniów jako indywidualnych jednostek, oczekujących szacunku dla własnej godności i poszanowania ich prawa do posiadania nie tylko mocnych stron, ale też i słabych<sup>19</sup>.

Biorąc pod uwagę fakt, iż na profesjonalizm nauczyciela składają się takie czynniki, jak refleksyjność czy umiejętność oceny i analizy zachowania własnego oraz postaw jego podopiecznych, można z całą pewnością stwierdzić, że bez dogłębnierzego zrozumienia procesów poznawczych funkcjonujących w codziennej działalności nauczyciela, nie możemy mówić o skutecznych zmianach w systemie oświaty z punktu widzenia stosownego kształcenia i doksztalcania nauczycieli.

## **Rola nauczyciela w kontekście zmian w systemie edukacji – nowe cele i zadania**

Niezależnie od wielkich przemian, jakie miały miejsce w obszarze organizacji i realizacji systemu oświaty w ciągu wielu lat, rola nauczyciela pozostawała zawsze raczej bez zmian, a oczekiwania wobec niego nie zmniejszyły się. Odgrywa on nadal kluczową rolę w procesie nauczania i wychowania. To on jest „przewodnikiem” tego przedsięwzięcia. Gwałtownej zmianie uległa natomiast pozycja nauczyciela pod względem jakości. Obecnie przyjmuje się,

<sup>17</sup> I. Kawecki, *Wiedza nauczycielska w neoliberalnym świecie*, [w:] *Nauczyciel – tożsamość – rozwój*, red. R. Kwiecińska, S. Kowal, M. Szymański, Kraków 2007, s. 61.

<sup>18</sup> M. Kofta, D. Doliński, *Poznawcze podejście do osobowości*, [w:] *Psychologia. Podręcznik akademicki*, t. 2: *Psychologia ogólna*, red. J. Strelau, Gdańsk 2000, s. 566.

<sup>19</sup> M. Stachowicz-Piotrowska, *Rola wybranych procesów poznawczych*, s. 180.

że najistotniejszym celem procesu kształcenia jest przygotowanie jego uczestników do samodzielności w zdobywaniu wiedzy na przestrzeni całego życia, a także motywowanie do samodoskonalenia się, rozwoju własnych zainteresowań i zapewnienie właściwego podłoża stwarzającego możliwość zaistnienia tych procesów<sup>20</sup>.

Współczesny nauczyciel-wychowawca nie powinien być obecnie dla uczniów jedynym źródłem wiedzy ani narzucać im gotowych schematów postępowania, czy nakreślać za bardzo sztywnych wymogów, dokonywać zbyt dużej kontroli. Zamiast tego oczekuje się od niego, iż będzie przygotowywał swoich podopiecznych do swobodnego wyboru, bycia zdolnym, poszukiwania własnej drogi życiowej obfitującej w ważne wartości. Inaczej mówiąc – posiadania zdolności do akceptacji i rozumienia obecnej edukacji.

Z analizy obecnego systemu oświatowego wynika, że niezwykle znacząco uległa zmianie rola nauczyciela w tym procesie. Jest ona niewątpliwie zdecydowanie trudniejsza niż wcześniej. Nie może wymuszać na uczniach realizowania zadań współczesnej edukacji. W zamian powinien ich motywować i inspirować, pomagać rozwijać ich poznawcze zainteresowania, zapewniać ku temu odpowiednie warunki, wspierać swoich wychowanków w realizacji ich celów. Nauczyciel nie powinien obecnie odgrywać pierwszoplanowej roli w procesie dydaktyczno-wychowawczym, lecz niejako z odpowiednim zdystansowaniem pozostawać w tle organizatorem, koordynatorem i kierownikiem tego procesu. Można zatem powiedzieć, że funkcja nauczyciela zmieniła się jakościowo w porównaniu z latami wcześniejszymi<sup>21</sup>.

Obecnie oczekuje się, że nauczyciel powinien w pewnym sensie być architektem wiedzy uczniów. Oznacza to, że jest on nie tylko dobrym organizatorem zapewniającym odpowiednie warunki uczenia się, ale także strategiem, który poprzez projektowanie określa i planuje drogę nabywania wiedzy przez swoich podopiecznych. Te działania projektowe muszą obejmować wszelkie możliwe konteksty mogące wpływać na procesy nauczania i uczenia się, zarówno w pozytywny, jak i negatywny sposób<sup>22</sup>.

Zadania stawiane przed współczesnymi nauczycielami – rozumiane jako spełniane przez nich role społeczne – ulegają nieustannym przekształceniom. Przemiany te są wynikiem postępu cywilizacyjnego, rozwoju myśli pedagogicznej, reform systemu edukacyjnego.

Można wymienić kolejne grupy zadań, które składają się na obecny obraz codziennych czynności zawodowych nauczyciela: transmitowanie wiedzy i doświadczenia, rozwijanie sił twórczych i zdolności innowacyjnych

<sup>20</sup> K. Żegnałek, *Rola, zadania i funkcje nauczyciela we współczesnej szkole*, [w:] *Pedagogiczno-psychologiczne kształcenie nauczycieli*, red. E. Sałata, Radom – Warszawa 2005, s. 73.

<sup>21</sup> Tamże, s. 73-74.

<sup>22</sup> S. Dylak, *Architektura wiedzy w szkole*, s. 174.

uczniów, organizacja działalności praktycznej dzieci i młodzieży, kształtowanie charakteru i postaw uczniów, kontrola i ocena szkolnych osiągnięć jego podopiecznych, korzystanie z nowoczesnych środków nauczania i wychowania, przygotowanie uczniów do kształcenia się przez całe życie i uczenia równoległego<sup>23</sup>.

Warto też wspomnieć o funkcjach, które mają miejsce w pracy nauczyciela. Można zauważyć takie, jak: leaderska (kierownicza), interakcyjna, organizacyjna, koordynacyjna, diagnostyczna, inspiracyjna, innowacyjna<sup>24</sup>.

Elżbieta Sałata podkreśla, że współczesny nauczyciel musi być przygotowany rzetelnie i wszechstronnie do swojej wielopłaszczyznowej roli. Znaczące w tym aspekcie są przedmioty z dziedziny pedagogiki i psychologii. W związku z tym istnieje potrzeba opanowania przez nauczyciela wiedzy stanowiącej bazę teoretyczną do optymalizacji praktycznych przedsięwzięć dydaktyczno-wychowawczych, zgodnie z dostosowaniem do zmieniających się obiektywnych sytuacji i warunków. Dominować w tym działaniu powinna nie tylko wiedza i inteligencja, ale także pomysłowość i talent.

Należy bowiem pamiętać o odpowiednim przygotowaniu merytorycznym, na które składają się takie czynniki, jak chociażby wysoki poziom wiedzy i umiejętność zastosowania jej w praktyce oraz przekazywania jej innym ludziom. Chodzi tu o tak zwane wartościowanie wiedzy, która winna być operatywna i czynna, a w żadnym wypadku bierna. Mile widziane jest, gdy oprócz wyuczonych informacji w toku kształcenia nauczyciela, dochodzą jeszcze jego osobiste poglądy i przekonania, a także świadomość potrzeby samokształcenia ustawicznego. Wziąwszy pod uwagę wieloaspektowość pracy nauczyciela, istotne jest również kontrolowanie tego, na ile przygotowany jest on do wymogów dydaktyczno-wychowawczych stawianych w tym zawodzie<sup>25</sup>.

Uczelnie wyższe organizują kształcenie nauczycieli w zakresie specjalizacji nauczycielskiej na studiach wyższych zawodowych, magisterskich, a także podyplomowych. To przygotowanie do zawodu obejmuje: kształcenie kierunkowe (przygotowanie merytoryczne do prowadzenia określonego typu zajęć dydaktycznych, wyposażenie w odpowiednią wiedzę i umiejętności do nauczania przedmiotu lub prowadzenia tych zajęć), kształcenie nauczycielskie (przygotowanie do realizowania zadań dydaktycznych, opiekuńczych i wychowawczych w połączeniu z kształceniem kierunkowym i praktyką pedagogiczną), praktyki pedagogiczne (mające na celu poszerzanie umiejęt-

<sup>23</sup> K. Żegnalek, *Rola, zadania i funkcje nauczyciela we współczesnej szkole*, [w:] *Pedagogiczno-psychologiczne kształcenie*, s. 74-75.

<sup>24</sup> Tamże, s. 76-77.

<sup>25</sup> E. Sałata, *Przygotowanie pedagogiczne do pracy nauczycielskiej*, [w:] *Pedagogiczno-psychologiczne kształcenie*, s. 128.

ności zawodowych, zapoznanie się z organizacją szkół i placówek oświatowych). Oprócz tego od nowoczesnego nauczyciela oczekuje się, że powinien być przygotowany do całościowej realizacji dydaktycznych, opiekuńczych i wychowawczych zadań szkoły. Wielu obecnych nauczycieli wciąż nie jest wyposażonych w taką umiejętność. Dlatego, nauczyciel powinien posiadać także przygotowanie w zakresie: wybranego kierunku (specjalności studiów), pedagogiki i psychologii, dydaktyki przedmiotowej, korzystania w nauczaniu z technologii komunikacyjnych i informacyjnych<sup>26</sup>.

Dopiero przygotowanie nauczyciela w takim zakresie może umożliwić mu nabycie rozmaitych kompetencji stanowiących o sukcesie pedagogicznym. Wśród nich można wymienić pewne obszary tych kompetencji: dydaktyczny, społeczno-wychowawczy (umiejętność diagnozowania potrzeb uczniów i zdolność do kooperacji w interakcjach społecznych), kreatywny (zdolność do innowacyjności i stronięcie od standardowości działań w samokształceniu), komunikacyjny (skuteczność pod względem podejmowanych zachowań – zarówno werbalnych, jak i niewerbalnych w różnych sytuacjach edukacyjnych), prakseologiczny (skuteczność w organizacji procesu oświatowego), językowy (znajomość minimum jednego obcego języka w stopniu zaawansowanym), informacyjno-medialny (umiejętność operowania technologią informacyjną w celu wykorzystania jej podczas prowadzenia zajęć z danego przedmiotu)<sup>27</sup>.

### **Kluczowe kompetencje w pracy współczesnego nauczyciela**

Holistyczne postrzeganie kształcenia pedagogiczno-psychologicznego wynika z faktu, iż działalność pedagogiczna jest dziedziną niezwykle szeroką. Charakterystyczną jej cechą stanowi ogromna jej wielostronność i brak jednolitości. Tymczasem każdy skonkretyzowany akt pracy pedagogicznej posiada swoje osobiste cechy. Przygotowanie przyszłych nauczycieli do działalności pedagogicznej nie ma jedynie na celu wyposażenia ich w stosowną wiedzę i umiejętności rozwiązywania standardowych zadań o twórczym charakterze, ale wymaga również wiedzy z zakresu psychologii – dotyczącej między innymi systemu cech psychicznych, co właśnie pozwala nauczycielowi na działalność twórczą. Jest to istotny element przygotowania nauczycieli do pracy pedagogicznej. Pod tym samym kątem nauczyciele powinni kształcić swoich podopiecznych, a więc nie ograniczać się tylko do przekazywania uczniom wiedzy encyklopedycznej, ale przede wszystkim przygotowywać

<sup>26</sup> Tamże, s. 129.

<sup>27</sup> A. Wiłkomirska, *Ocena kształcenia nauczycieli w Polsce*, Warszawa 2005, s. 27.

ich do ustawicznego kształcenia, zapewnić możliwość rozwijania własnych sfer osobowości, niezbędnych do egzystencji w obecnej rzeczywistości.

Natomiast, praca wychowawcza nauczyciela winna opierać się na osobistym kontakcie z wychowankiem. Realizując pewien system moralnych wartości, nauczyciel musi je rozwijać i utwierdzać w samym sobie. Jeżeli ktoś nie lubi dzieci i nie czuje powołania do pracy w tym zawodzie, absolutnie nie powinien pracować jako nauczyciel ani pedagog.

W związku z tym niezwykle ważne w profesji nauczycielskiej jest podmiotowe traktowanie swoich podopiecznych. Jest to tak zwane podejście humanistyczne. Zakłada ono akceptację uczniów takimi, jakimi są w rzeczywistości, kierowanie się empatią, poszanowanie prawa swoich podopiecznych do ich odrębności i niepowtarzalności, traktowanie ich z szacunkiem i uznaniem, wykazywanie zainteresowania nimi. Zrozumienie wewnętrznego świata uczuć dziecka i okazywanie mu życzliwości prowadzi do poznania jego stanu psychicznego i osobowości.

Organizacja procesu dydaktycznego i rozmaitych form aktywności uczniów to kolejna ważna umiejętność w zawodzie nauczycielskim. Opierać się ona powinna na rozbudzaniu ciekawości i rozwijaniu zainteresowań, stymulowaniu do samorozwoju. Z tego punktu widzenia kreatywność pedagogiczną warunkuje refleksja i elastyczność myślenia, co pozwala na zapobieganie schematyczności tych procesów. Zorganizowanie warunków zachęcających do pozytywnych interakcji międzyludzkich i czynnego angażowania się w proces dydaktyczny stwarza nauczycielowi możliwość dostrzegania zmian w postawach ukształtowanych na drodze rozwoju poznawczego swych podopiecznych.

Indywidualne różnice pomiędzy wychowankami są ważnym czynnikiem wpływającym na przebieg procesu nauczania i wychowania, ponieważ to właśnie od nich zależy na przykład dobór właściwych metod kształcenia i generalna mobilizacja ucznia do edukacji. Działalność pedagogiczna nauczyciela nastawiona na wspieranie uczniów w rozwoju wymaga wyjątkowej troski pod względem przedsięwzięć rozpoznawczych<sup>28</sup>.

Kolejne istotne kompetencje zawodowe, decydujące o profesjonalnym profilu nauczyciela, Stanisław Dylak ujmuje w trzech zasadniczych grupach:

1) bazowe – kompetencje pozwalające na porozumiewanie się z uczniami i innymi nauczycielami, zdolność do przyswojenia i przestrzegania określonych zasad etycznych, moralnych i społecznych;

2) konieczne – kompetencje autokreacyjne, interpretacyjne oraz realizacyjne, czyli takie, bez których nauczyciel nie mógłby pracować konstruktywnie i efektywnie;

---

<sup>28</sup> E. Sałata, *Przygotowanie pedagogiczne*, s. 131.

3) pożądane – kompetencje mogące być przydatne i pomocne w pracy, choć nieobowiązkowe w profilu zawodowym danego nauczyciela<sup>29</sup>.

Jeszcze jedną ważną kompetencją w pracy nauczyciela jest umiejętność społecznej komunikacji. Stanowi ona formę wywierania wpływu na drugą osobę oraz grupę za pośrednictwem przekazu informacji. Jest to próba zmiany systemu wartości, pewnych postaw i przekonań<sup>30</sup>.

Realizując proces dydaktyczno-wychowawczy w motywowaniu uczniów do pracy podczas prowadzenia zajęć, nauczyciel powinien podejmować takie czynności, jak: podanie tematu zajęć, zaprezentowanie celów operacyjnych, uzasadnienie potrzeby opanowania wiadomości i danych umiejętności, a także podanie przykładów ich wykorzystania. Z kolei, wprowadzając nowy materiał, nauczyciel powinien między innymi: dostarczyć materiałów źródłowych, stwarzać sytuacje problemowe, reasumować informacje, zachęcać do wyciągania wniosków, korzystać z różnorodnych pomocy dydaktycznych, dbać o dobrą komunikację w swoim kontakcie z uczniami<sup>31</sup>.

Analizując wcześniejsze rozważania, można z całą pewnością stwierdzić, że wiedza i umiejętności psychologiczno-pedagogiczne są dla nauczyciela niezbędne jeżeli chodzi o zrozumienie działań uczniów i skuteczne kierowanie nimi w procesie realizacji zadań o charakterze dydaktyczno-wychowawczym. Istotną rolę odgrywa też przygotowanie pedagogiczne, kompetencje komunikacyjne, umiejętność nawiązywania kontaktów, dialogu, pozytywnego wpływu na podopiecznych.

Jak już wcześniej wspomniano, zmiany społeczne i próby reform systemu oświaty, które miały miejsce w ostatnich latach w Polsce, spowodowały to, że jednocześnie ewolucji uległy poglądy na temat istoty procesu wychowania. Przejawem tego jest fakt, że uwidacznia się zainteresowanie modelowaniem wychowanka kosztem podejmowania wysiłków mających na celu tworzenie warunków, w których uczeń może rozwijać swoje mocne strony. Istotną funkcją nauczyciela staje się zatem wspomaganie wychowanka w rozwoju. W tym właśnie kierunku podążają zmiany wprowadzane w zakresie reformy krajowego systemu oświaty.

## Nauczyciel wobec przemian w systemie oświaty

Zbigniew Gaś podejmuje próbę komplementarnego określenia miejsca i zadań nauczyciela w zreformowanym systemie edukacyjnym. Sugeruje, że

<sup>29</sup> S. Dylak, *Wizualizacja w kształceniu nauczycieli*, Poznań 1995, s. 36-37.

<sup>30</sup> E. Sałata, *Przygotowanie pedagogiczne*, s. 132.

<sup>31</sup> Tamże, s. 132-133.



tworząc koncepcję reformy systemu oświaty, osoby za to odpowiedzialne przyjęły siedem następujących założeń wyjściowych:

1) wychowanie i kształcenie powinny stanowić w działalności każdej placówki oświatowej nierozłączną całość;

2) w szkolnym nauczaniu powinna mieć miejsce odpowiednio wyważona proporcja pomiędzy przekazywaniem wiadomości a wychowaniem i rozwijaniem umiejętności;

3) uczeń jest podmiotem procesu dydaktyczno-wychowawczego, a więc punkt wyjścia dla edukacji powinny stanowić potrzeby rozwojowe wychowanka, a nie wymagania przedmiotowe;

4) edukacja szkolna – zwłaszcza w pierwszych fazach kształcenia – powinna w miarę możliwości scalać poszczególne dziedziny wiedzy;

5) państwo winno zagwarantować jednolitość systemu oświatowego, przy jednoczesnym stworzeniu warunków do indywidualnych działań placówek oświatowych, ich dyrektorów i całej społeczności związanej ze środowiskiem szkolnym, to jest nauczycieli, uczniów i ich rodziców;

6) kluczowe jest wypracowanie warunków do kooperacji całego grona pedagogicznego kształcącego określoną grupę uczniów, co może pozwolić z kolei na stworzenie w szkole korzystnego podłoża dla edukacji prorozwojowej i pozytywnego środowiska wychowawczego;

7) w zastanej rzeczywistości istotnym celem oświaty jest wyposażenie podopiecznych w znajomość przynajmniej jednego języka obcego i umiejętność obsługi komputera<sup>32</sup>.

Według Z. Gasia, rezultatem tych przedsięwzięć stało się sprecyzowanie zadań dydaktycznych, wychowawczych i opiekuńczych szkoły. W związku z tym najważniejszym celem pracy edukacyjnej szkoły jest wspieranie wszechstronnego rozwoju ucznia na drodze realizacji zadań z obszaru nauczania, kształcenia umiejętności i wychowania. Dzięki temu, szkoła jest w stanie zapewnić uczniom naukę poprawnego i nieskrępowanego wysławiania się, czytania ze zrozumieniem i pisanie. Oprócz tego, nauczyciele stwarzają uczniom warunki do nabywania niezbędnych umiejętności, a ponadto szkoła wspiera działania wychowawcze rodziców, aby uczniowie mogli znaleźć w szkole podłoże do swobodnego rozwoju osobowego – pod względem psychicznym, intelektualnym, społecznym, zdrowotnym, estetyczno-moralnym, duchowym<sup>33</sup>.

Mając na uwadze oczekiwania stawiane nauczycielowi w zreformowanej szkole, można wyodrębnić pewne warunki, które powinien spełniać profesjonalny dydaktyk: bycie osobowym wzorcem dla swojego wychowanka (funk-

<sup>32</sup> Z.B. Gaś, *Doskonalący się nauczyciel*, Lublin 2001, s. 9-10.

<sup>33</sup> Tamże, s. 10-11.

cja modelowa), sprawne dostarczanie uczniom w jasny i przystępny sposób wiedzy na temat współczesnych osiągnięć naukowych (funkcja dydaktyczna), bycie przewodnikiem w odkrywaniu potencjałów osobistych i realizacji zadań rozwojowych (funkcja wychowawcza), bycie fachowym trenerem w zakresie uczenia i doskonalenia zasadniczych kompetencji (funkcja instruktażowa). Dzięki temu nauczyciel jest w stanie rozwijać kompetencje uczniów pod względem między innymi: uczenia się, myślenia, poszukiwania, działania, doskonalenia się, skutecznego komunikowania się i współpracy<sup>34</sup>.

### **Nauczyciel wobec problemu wypalenia zawodowego**

Jeszcze jeden istotny wątek, któremu warto przyrzeć się na koniec, stanowi problem wypalenia zawodowego wśród pedagogów i nauczycieli. Jest to tak zwana grupa zawodów pomocowych, ponieważ osoby je wykonujące pomagają bezpośrednio w zaspokajaniu potrzeb swoich wychowanków.

Główną przyczynę wypalenia w zawodzie nauczycielskim stanowi stres, który według badań związany jest z przeciążeniem pracą, brakiem zawodowego uznania, nieodpowiednim zachowaniem uczniów, niekorzystnymi relacjami interpersonalnymi w środowisku szkolnym, presją czasu. Kluczem do przeciwdziałania wypaleniu jest wewnętrzne usytuowanie kontroli i radzenie sobie ze stresem poprzez skoncentrowanie na działaniu. Duży stopień emocjonalnej kontroli może uchronić nauczyciela przed wystąpieniem problemu wypalenia<sup>35</sup>.

Syndrom wypalenia zawodowego stanowi współcześnie poważny problem społeczny. Zawód nauczyciela-pedagoga jest szczególnie narażony na problem wypalenia. Najczęstsze czynniki wpływające na taki stan rzeczy stanowią cechy osobowościowe, nieświadomość i brak równowagi między świadomymi a nieświadomymi strukturami osobowości<sup>36</sup>.

### **Zakończenie**

Podsumowując, należy stwierdzić, że zmiany w systemie kształcenia i doskonalenia zawodowego nauczycieli, proponowane przez poszczególnych autorów w literaturze przedmiotu, ukazują model nauczyciela profesjonalisty. Jest to wizerunek nauczyciela zgodny z oczekiwaniami i wymogami

<sup>34</sup> Tamże, s. 11-12.

<sup>35</sup> A. Seredyńska, *Profilaktyka wypalenia zawodowego kandydatów na pedagogów w świetle teorii psychodynamicznej*, Kraków 2012, s. 130.

<sup>36</sup> Tamże, s. 136.

stawianymi przed pedagogiem przez współczesne społeczeństwo. Należy jednak postawić pytanie, czy obecny system oświatowy i przeprowadzone dotychczas reformy mogą ku temu stworzyć odpowiednie warunki? Niewątpliwie wiele dobrego zostało już w tej kwestii poczynione, ale wydawać się może, że jeszcze więcej pozostaje wciąż do zrobienia.

## BIBLIOGRAFIA

- Dylak S., *Wizualizacja w kształceniu nauczycieli*, Poznań 1995.
- Dylak S., *Architektura wiedzy w szkole*, Warszawa 2013.
- Gaś Z.B., *Doskonalący się nauczyciel*, Lublin 2001.
- Janowski A., *Zbieranie i wykorzystywanie informacji o uczniu w klasie*, [w:] *Sztuka nauczania. Czynności nauczyciela*, red. K. Kruszewski, Warszawa 1994.
- Kawecki I., *Wiedza nauczycielska w neoliberalnym świecie*, [w:] *Nauczyciel – tożsamość – rozwój*, red. R. Kwiecińska, S. Kowal, M. Szymański, Kraków 2007.
- Kofta M., Doliński D., *Poznawcze podejście do osobowości*, [w:] *Psychologia. Podręcznik akademicki*, t. 2: *Psychologia ogólna*, red. J. Strelau, Gdańsk 2000.
- Kosyrz Z., *Osobowość wychowawcy*, Warszawa 2005.
- Kozielecki J., *Koncepcje psychologiczne człowieka*, Warszawa 1998.
- Kwiatkowska H., *Kim jest polski nauczyciel po przemianach formacyjnych?* [w:] *Pedagogiczno-psychologiczne kształcenie nauczycieli*, red. E. Sałata, Radom – Warszawa 2005.
- Lewowicki T., *Przemiany oświaty a poszukiwania nowych koncepcji i modeli edukacji nauczycielskiej*, [w:] *Alternatywne modele kształcenia nauczycieli*, red. M. Ochmański, Lublin 1995.
- Polak K., *Podążając ku niewidocznemu (teorie indywidualne nauczycieli)*, [w:] *Pedagogika w pokoju nauczycielskim*, red. K. Kruszewski, Warszawa 2000.
- Sałata E., *Przygotowanie pedagogiczne do pracy nauczycielskiej*, [w:] *Pedagogiczno-psychologiczne kształcenie nauczycieli*, red. E. Sałata, Radom – Warszawa 2005.
- Seredyńska A., *Profilaktyka wypalenia zawodowego kandydatów na pedagogów w świetle teorii psychodynamicznej*, Kraków 2012.
- Stachowicz-Piotrowska M., *Rola wybranych procesów poznawczych, wyznaczających profesjonalizm nauczyciela w praktyce edukacyjnej*, [w:] *Konteksty wychowania i edukacji a kształcenie nauczycieli w rzeczywistości ponowoczesnej*, red. J. Aksman, J. Pułka, Kraków 2012.
- Wiatrowska L., *Doskonalenie zawodowe nauczycieli*, [w:] *Role współczesnego nauczyciela w zmieniającej się rzeczywistości społecznej*, red. K. Ferencz, S. Walasek, Wrocław 2009.
- Wiłkomirska A., *Ocena kształcenia nauczycieli w Polsce*, Warszawa 2005.
- Żegnałek K., *Rola, zadania i funkcje nauczyciela we współczesnej szkole*, [w:] *Pedagogiczno-psychologiczne kształcenie nauczycieli*, red. E. Sałata, Radom – Warszawa 2005.